

Három magyar költő Kufsteinban

1795. augusztus 7-én a jakobinus per hét elítéltjét katonai kísérettel Budáról a kufsteini várbörtönbe indították: Erdélyi László jurátust, aki 1800-ban szabadult, s nagyon keveset tudunk róla, a híres nyomdászcsaládból származó Landerer Mihályt, akit utolsó életrajzi adata szerint a bécsi örültek házába vittek, Tántsits Ignácot, aki elfogatása előtt Sztáray Mihály fiainak nevelője volt, és 1803-ban Spielbergből szabadult, a ma kevésbé ismert emberek közül Szén Antalt végül, aki egyedül arról nevezetes, hogy Verseggy Ferenc verset írt hozzá; velük vittek három költőt: a két bizonytalan idejű börtönre ítélt Verseggyt és az akkor már halálosan beteg Szentjóni Szabó Lászlót, valamint Batsányi Jánost, aki egy éves fogságot kapott és 1796. május 23-án szabadult.¹

Az utazás nem lehetett teljességgel elviselhetetlen. Verseggy Szentjóni Szabó László halálára frott, eredetileg Batsányihoz intézett versének korai változata szerint „Tornyos Lienznek kófalas” udvarán hármásban beszélgethettek át egy éjszakát,² és biztos, hogy Budáról könyveket vihettek magukkal. Batsányitól csak a *Magyar Museum* egy példányát ismerjük, amit utóbb, a versek kritikai kiadásában Keresztury Dezsóval az egykori szerkesztő kézipéldányának neveztünk, Verseggytől ez idő szerint többet is. Nála volt saját, *Mi a poézis, és ki az igaz poéta?* című műve, valamint Kármán *Uraniájából* az I. évfolyam 3. kötete, melyet az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárából tettek át a kéziratárba, és magával vihette Albrecht von Haller *Versuch schweizerischer Gedichte* című verseskönyvének egy példányát, ez utóbbi 1975-ben került haza Amerikából.³ Biztos továbbá, hogy e köteteket mindkét költő olvasta és használta. A *Magyar Museum* kézipéldányába Verseggy bemásolta Szentjóni Szabó halálára írt versét,⁴ Batsányi viszont a *Mi a poézis*ba ma *A bujdosók*, akkor még *Duetto* című költeményét, a Haller-kötetbe pedig azt a strófáját örököltette meg, amit mi annak idején a költő töredékei között a 2. szám alatt közöltünk.⁵

Mikor Verseggy *Urania*-példánya a hírlapok közül a kéziratárba került, Joó Tibor a *Magyar Könyvszemle* 1938. évfolyamában rövid cikkben hívta fel rá a figyelmet, és Gálos Rezső még ugyanebben az évben elkezdte közölni belőle a kiadatlan szövegeket.⁶ A Haller-kötetet Szauder Mária ismertette 1977-ben.⁷ Részletesen elmondta a kézirat hazakerülésének történetét, pontosan leírta tartalmát, de a korábban ismeretlen szövegeket már nem hozta. A publikálás Fried István érdeme, aki Verseggy kiadatlan írásainak 3. kötetében leköszölte a két költő viszonyát érintő verseket, vagyis az *Eggy irigy Bardusra*, a *Bacsányihoz és A' mostani Poeta* címűeket.⁸ Azért fontos most ez, mert cikkem témája Batsányi és Verseggy kufsteini vitája lesz. A témához kerek 40 esztendeje Keresztury Dezsóval hozzászóltunk már, s most az új forrás alapján az akkor elmondottakat szeretném kiegészíteni.⁹ A feladat még eme „új forrás” ismeretében sem egyszerű: Verseggy összes költeményeinek kiadására 1910 óta még csak kísérlet sem történt, s akkor is csak a kisebb költemények jelentek meg.¹⁰

Számba kell venni azt is, hogy Batsányi az 1790-es években, főként kufsteini fogsága idején írott verseinek általunk közölt szövegei és feltételezett kronológiája fölött az elmúlt 40 év alatt — ahogy mondani szokták — eljárt az idő, s a kiadásnak ezt a részét alaposan át kell majd egyszer dolgozni egy 1801-ből származó kézirat alapján, amelyet Reisinger János ismertetett.¹¹ Előljáróban annyit még, hogy a két költő vitájának most csak kufsteini szakaszával foglalkozom. Érintőlegesen kerül szóba tehát Verseghy reflexiója Batsányi Rájnis elleni vitairatára, s a kezdet Verseghynek Szentjóni Szabó László halálára írott verse lesz, a befejezés a Haller-kötetben fennmaradt *Bacsányihoz* című.

*

A közvetlen előzmények közé először is két Batsányi-vers sorolható, mely még Budán készült. Az egyik az a töredék, amelynek a kritikai kiadásban a *Verseghy Ferenchez* címet adtuk: arról szól, hogy a költőtárs, Batsányi legrégebb híve és társa, Szentjónival együtt 1795 májusában kegyelmet kapott, a másik egy részlet fordítása Mozart Varázsfuvolájának II. felvonásából. (*A szülő s egy pap. Kettős.*) Saját kezű szövege Kazinczy „Budai papirosai”-ban, Verseghy kézíratai között maradt meg, aki a Schikaneder-szöveget ugyancsak lefordította. A kettő között az a különbség, hogy Batsányi az eredetit az epigramma irányába toltta el, és nem is énekelhető, Verseghyé igen. Idetartozik aztán több töredék, amelyet Batsányi Szentjóni Szabó László halálára írt, és idesorolandók az ún. Kufsteini elégiák: mindezeket — a börtönviszonyokat ismerve — Verseghynek ismernie kellett.¹²

A másik oldal, mármint Verseghy művei között, első helyre a szerző *Szentjóni Szabó László halálára* írott verse állítható, amely két változatban ismeretes, és korai kelte mellett az átalakítás miatt is kiválóan alkalmas, hogy az alábbiakban a két költő vitájának dokumentumaként kezeljem. A két szöveg azért nyilvánítható a bebörtönzött költők vitájában az első emlékeknek, mert mindkettő megtalálható az *Urania* I. kötetében, de az elsőt, a Batsányinak ajánlott változatot áthúzta a szerző, s egy mellébiggyesztett megjegyzéssel utalt a későbbi variánsra, amelyből kihagyta Batsányi nevét és a személyére utaló passzusokat, eltűnt belőle, hogy a lienzi „kőfalas” udvaron „három együtt” beszélgették át a „komor éjszakát”, és átírta a korai változat Batsányiról szóló strófáját.¹³ Eredetileg ez állt:

Kapcsold Bacsányim! hű zokogásidot
csendes könyvemnek férfi folyásihoz!
Sirassuk együtt, kit közösleg
mennyei szíve miatt szerettünk.

A második változatban ez olvasható:

Ti, kik rekeszben túrtok az Inn felett,
indulhatok meg társotok' alkonyán,
sirassuk együtt, kik köz okból
mennyei szíve miatt szerettünk.

A versnek, mint az egész vitának is, megvan egyfelől a maga személyes vonatkozása, másfelől az egykorú poézis történetébe vágó része, és minthogy a hamar-

san kibontakozó vitában mind a kettő érvényesül és keveredik is egymással, szükségesnek látszik mindkettőre kitérni. A személyes vonatkozások közé tartozik, hogy a három költő szeptember 3-án érkezett Kufsteinba, Szentjóni Szabó László — Verseghytől származó adat szerint — október 5-én halt meg, és addig a két barát sem egymással, sem a haldoklóval nem tudott találkozni; mindez életrajzi és történeti ténynek vehető.¹⁴ Ugyanide sorolható még, hogy Verseghy a teljesen egyenrangú költőtárs pozíciójában írta a versét; „közönsleg” szerették az elhunytat is, akit persze Batsányi sokkal jobban ismerhetett: talán innen az, hogy ő „zokogott” barátja halálán, Verseghynek „csendes” könnyei folytak.

Már a poétika körébe tartozik az a megfigyelés, hogy a Szentjóni Szabó halálára írott és Batsányihoz címzett versebe olyan passzusok kerültek, amelyek a költőtárs akkortájt írott költeményeire mennek vissza. Hogy sorrendben haladjak: ilyennek látszik mindjárt a „Bihari lilium”, vagy (a második változatban) a „híres Biharnak drága tenyészete” kifejezés, amely azért is Batsányitól származhatott („Nevének fénye, míg Bihar Fennáll, homályba nem menend”), mert Verseghy közelről nem nagyon ismerhette Szentjónit, hiszen a halálára írt versének mindkét változatában először helytelenül írta előnevét.¹⁵ Ilyen továbbá a vers következő két strófája (5–12. sor), amely Batsányi *Gyötrődés* című versére (5–20) alludál; idetartozik még, hogy Tirol Batsányinak az *Egy szerencsétlen ifjú sírjánál* (5–8) című költeményét, Verseghy utolsó strófája Batsányi *Három töredékét* (29–26) juttathatja eszünkbe. Ezek után elég sajtós, hogy Verseghy költői készletéből csak az Inn került bele: ez is abba az utólag átdolgozott strófába, amelyből Batsányi nevét irtotta ki haragjában.

*

A barátság korai, kétségtelen bizonyossága után elég hamar eljött aztán a mély sérődés és az irodalmi viták korszaka. A fordulat időpontja a most hozzáférhető források alapján pontosan meghatározhatatlan: valószínű azonban, hogy nem egyszerre következett be, de legalább már 1795 novemberében elkezdődhetett, és biztosan eltartott Batsányi májusi szabadulásáig. Az sem kizárt, hogy a kiindulópont Verseghy eredetileg Batsányinak ajánlott gyászverse volt. Van ugyanis *A' Szórszálhasogató* című versében egy sor, amely szerint a Szentjóni Szabó halálára írott költeményben az „ajakira” szó Batsányi szerint „mértéksértő”, s ezt a költőtárs „csaholással” hányta a vele raboskodó poéta szemére. Verseghy persze védekezett: itt azzal, hogy véleménye szerint „nyelvünk” a második szótagot megvonja „olykor” (ami aligha felelhetett meg az igazságnak).¹⁶ A metrum hibája után egy rímé következett: rossznak minősült, hogy „a’” czélok után nem hangzik aczélok” a másik sorban, és valóban nem: az *Amor' bosszúja* 6. strófájában a „czélyait” szóra a „napjait” rímelt — már ha a szó eredeti alakján *A' Szórszálhasogató* időmértéke (hexameter) miatt változtatott Verseghy.¹⁷ Batsányi az említett versben kétszer is megkapta még, hogy a versek (énekszövegek) ritmusát „mint oskolabajnok, csak keze újaival ... tudgya követni”, hogy a „dalokat musikáltan szíve nem érzi”, vagyis nem ért a zenéhez, még hallása sincsen, és rövidre fogva benne áll Verseghynek a maga, már itt kisejelő közönség-konceptiójához kapcsolódó költői hitvallása. Nem más ez, mint hogy az énekes poézis (amit Verseghy abban az időben legfőképpen művelt) „igazságokra vezessen, 's tiszta magyar nyelven szólván, szívünkbe behasson”.

A költő közönség- és irodalom-konceptiója még világosabbá válik *A' Pedantizmus* című verséből.¹⁸ Hogy ez teljes egészében Batsányi ellen irányul, 40 esztendeje kimutattuk. Pótlólag arra szeretnék rámutatni itt, hogy *A' Pedantizmus*

körébe sorolható, *Eggy goromba Poétára* címűben Verseghy a bárd latinosított nevét (bardus) használta, s a csattanó ezen is alapul. Baróti Szabó már 1789-ben így nevezte nagyra becsült fiatal barátját, de neki valószínűleg nem jutott eszébe, hogy a deákosított alak jelentése (Pápai-Páriz–Bod szótárának szebeni, 1782. évi kiadása szerint) „Ostoba, Buta elméjű”. Verseghy tudhatta ezt, s a szót magyarul „gorombá”-nak értelmezve 1795. december 3-án epigrammát csinált belőle költőtársa ellen. Ilyen s emellett erőszakos is *A' Pedantizmus* „Bárdus”-a: társát, aki „Helikonnak tiszta tövénél” „ibolyát szedegetve dalolgat”, és a „köcsögőbb hangú dalolásnak okáért” felsiet „az érzékeny Músáknak ölébe”, egy zord völgybe viszi, „hol az ő Helikonnya virágozik”. Itt ama „tar hegy, teli csúcsos sziklatetőkkel”, „honnan imádandó Klopstock mennyekbe behatván, roppant dallyainak csuda felségére kiszállott”, itt van „szomorú Osszjánnak odúja, itt tanította „oskolavesszővel” a szabályokra a bárdus, de itt látta *A' Pedantizmus* szerzője azt is, hogyan „esett le sokszor ezen sziklás darabokrúl” tanítója, akinek a sok és „szint” annyi repülés a „Pegazus’ hátán a’ felségesnek egére”.

Verseghy Batsányi elleni indulatának két másik dokumentumát a költői babér motívuma köti össze. Az *Apollóhoz* című február 18-áról keltezett epigramma szerint „lauruskoszorú”-ért az okos poéta nem ír verseket, mert „fogy előbbeni dísze azóta, hogy kiki társának tiszteli véle fejét”. Az *Eggy irigy Bardusra* címűből (március 28.) kiderül aztán, hogy Batsányi önmagát koszorúzta babérral, s neki csak „a csemetét” adta, „melly allig kezdte rügyezni”.¹⁹ Személyes indulatokkal van teli a *B[atványi]hoz* című befejezetlen verse is, amely kapcsolatuk történetével: Batsányi Rájnis József elleni vitairatával és Verseghy *Eggy jó szívből költt Szatrájával* indul, és Martinovics-perbeli fogságukkal szakad meg, ahol „a’ bal eset szomszéd börtönybe” szorította a két költőt, és itt Batsányi kíméletlenül bánt vele.²⁰

Két további vers tanúsága szerint a feszült viszony 1796 májusában, Batsányi kiszabadulásának hónapjában oldódott lassanként. Ebben a hónapban, 16-án kelt Verseghynek *A' mostani Poeta* (korábban: *Eggy Criticushoz*) című verse, amelyben a költő a legvilágosabban fejtette ki a maga hivatástudatát és közönség-koncepcióját. Véleménye szerint Batsányi lenézte a dalköltészetet, és fogolytársát a bárdok meg a rómaiak követésére akarta rábírn. „Hasztalan!” — írta Verseghy —, mert szerinte „erkölcsünk, hadaink, 's polgári szokásink ... a' durvább lángra nem adnak okot”, „'s a' [római] meseköntösöket nem szenvedni már az igazság”, ő pedig a maga „világához szabja poétatüzét”. Más szavakkal azt jelentheti ez, hogy ő magyar költőként a tehetős, művelt és zenében jártas nemesipolgári közönséget tartotta szeme előtt, és az is benne van, hogy semmiképpen nem akart vátesz-költő (látó) lenni.²² Közvetlenül eme május 16-ára keltezett vers előtt és a március 28-i *Eggy irigy Bardusra* után áll aztán az Amerikából hazahozott kézirat egyik legjelentősebb verse, a *Bacsányihoz* című, mellyel Verseghy mind a személyes, mind a költői konfliktust rendezte magában. Repüljön rabtársa „Klopstocknak úttján a magos ég felé”, vagy induljon szíve Ossziánnal, ne felejtse el rabtársa szabadulása után sem börtönben maradó barátját:

Jusson koronkint szent tüzeid között
eszédbe annak szíve, ki reptédét
követni nem mervén, enyelgő
verseivel vagy az embéréknek
szarvas hibáit csendesen üldözi
Flaccus' nyomásin vagy ha felébred is
ollykor tanító hangra, megmög

vissza siet gyönyörű fiához
nyájas Venusnak, Laura' szerelmeit
vígán dalolván. Ám de ki tégédet,
míg él, akármelly sors kövesse,
állhatatos szeretettel említ.²³

E nemes gesztus után véglegesen leszögezhető, hogy Verseghy teljességgel kép-telen volt befogadni Klopstockot és Ossziánt, s ha mindkét magyar költő a „nemzeti lantot” pengette is, eszményeik messze estek egymástól. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy Verseghy nagyra becsülte Batsányit a költőt, és a maga módján imitálta is. Szentjóni Szabó halálára frott versének alluzióira már a cikk elején utaltam. Most azzal egészíthetem ki az elmondottakat, hogy Verseghynek *A' Fülemüle* címmel fennmaradt egy töredéke, melynek alapötlete nem nagyon lehet más, mint kísérlet *A rab és a madár* újabb feldolgozására: ugyanaz a költői helyzet, és az „Inn vizén” kívül Batsányi-motívumok mutatkoznak benne (ékes szavú madár = fülemüle; a vasrácsos ablak, amelyen a madár benéz).²⁴ Említhető még Batsányi *Serkentő éneke*, amelynek Verseghynél több megfelelője is van: a *Laurához*, amely Steffan-fordítás, de *Barátnémhoz* címmel klasszikus strófákba szedett változata is készült, s az alapmotívum mindegyiknél Batsányi versének Horatius-mottója.²⁵

Horatius versei különben, mint szabad átdolgozások tárgyai, fontos szerepet játszottak Verseghy költészetében, de most csak néhány jellemző példára és eljárásának tipizálására van lehetőség. Itt van mindjárt a „Hun vérből eredett hajdani Nemzetem” kezdetű, *Ajánlás* című verse, amely az Amerikából hazakerült kéziratban *A' magyar Nemzethez* címet viseli, mintája pedig Horatius Maecenas-hoz intézett ajánlása *A' Tél* cím alatt Verseghy azt a Horatius-ódát követte, melyből Batsányi *Serkentő énekének* mottója kikerült, s a római költőn alapul *A' Középszerűség*, *Az Irigységhez*, az *Örzsikéhez*, és több más, amit itt felsorolni sem lehet.²⁶

A költői minták kiválasztásában, kezelésében és saját új szövegének megszerkesztésében Verseghy azt a módszert követte, amelyet az iskolákban általánosan tanítottak és műveltettek. A hagyományos eljárásnak mondható tehát, és hogy egyetlen példát idézzünk, így készültek Dessewffy Józsefnek diák korában, a pesti piaristáknál frott versei. Van köztük egy darab, amely Horatius egyik ódájának átírása disztichonokba, egy másik meg címe szerint nem más, mint Ovidius *Metamorphosisa* néhány sorának parafrázisa. Ami a tematikát illeti: van itt egy vers, amelyet egyik tanárához címzett, epigramma (epitáfium egy kövér emberre), az 1787. évi pesti farsang egyik történetének előadása. Olyan témák és formák tehát, amelyek az akkori poétai és társadalmi szokásrendszerben széltebben elfogadottak és divatosak voltak. Van benne ezen felül egy Batsányihoz intézett vers a latin és a magyar költészet viszonyáról.²⁷

*

Tanulságos, hogy a hagyományokon nevelkedő, még latinul író, tehetséges diák és Verseghy a magyar költő, a szövegszerkesztésnek egy bizonyos módjában, az imitáció iskolai rendszerében még teljesen egyetértettek. Úgy látszik tehát, hogy a nemzeti nyelvű és az iskolai latin poétai gyakorlat szokásos eljárásai még korántsem váltak el egymástól. Eme ősi praxis mechanizmusa és gyakorlata még kutatás tárgya lehet egyszer, s a várható eredményekből érdekes adalékokat várhatunk a felvilágosodás és a korai liberalizmus költészetéhez. Nem lehetetlen,

hogy a poézis lassú modernizálódásának és rétegződésének új vizsgálati módszerét fedezhetjük majd fel; akkor persze, ha Benda Kálmán úttörő tanulmányainak megfelelően az olvasóközönség szintjeit és az írásbeliség terjedését is kellőképpen tekintetbe vesszük.²⁸

Jegyzetek

- 1 *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hítlenségi per iratai. II. Bp., 1952. 652., 636., 704., 646 ill. 630–631., 674., 617–618.
- 2 A későbbi változat szövege: *Verseghy Ferenc* kisebb költeményei. (Kiad.: Császár Elemér–Madarász Flóris.) Bp., 1910. 121–123. L. a 4. jegyzetet.
- 3 A jelzetek: Oct. Lat. 603., 994., 1896.
- 4 Magyar Museum, I. 346. A Szentjóni halálára írott vers eredeti címe: „Bacsányihoz Szent Jóni Szabó László' halálára, mely történt Kufsteinban 5. Oct. reggel 1795.” A költő utóbb áthúzta a szöveget és a következő megjegyzést fűzte hozzá: „N. B: E' VII. ódát lásd alább megjobbftva.” Ebből a változatról Batsányi neve kimaradt, Lienzben csak ketten beszélgettek (Oct. Hung. 994, f. 159v, 150v).
- 5 Oct. Hung. 603, 85; Oct. Hung. 1896, f. 140v. Az sem kizárt, hogy Batsányi az egész Urania-kötetet (Oct. Hung. 994) átnézte. Ennek a könyv lapszámozása szerint a 208, 275, 288-on lehetnek nyomai. Vö. Batsányi János Összes művei (a továbbiakban: BJÖM) I. Bp., 1952. 89 (A bujdosók), 219 (2. számú töredék).
- 6 Irodalomtudományi Közlemények (a továbbiakban: Itk.), 1938. 372–375; 1939. 156–169; 1941. 71–82., 170–180.
- 7 *Verseghy Ferenc* ismeretlen kéziratai Itk. 1977. 241–246.
- 8 Verseghy Ferenc kiadatlan írásainak 3. k. (Válogatta, sajtó alá rend. a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Fried István*.) Szolnok, 1987. [1988!] 10–11.
- 9 Vö. különösen BJÖM I. 526–538.
- 10 *Vargha Balázs* Verseghy válogatott verseinek kiadásában (Bp., 1956) még csak Gálos idézett közléseit vehette tekintetbe.
- 11 Batsányi János ismeretlen verskéziratai. Itk, 1984. 480–498.
- 12 BJÖM II. Bp., 1960. 155–198; Verseghy költeménye Batsányihoz Fried István kiadásában: 11. Az előzmények: BJÖM I. 59–60, 376–379. Verseghy fordítása a Császár–Madarász kiadásban 109, 362.
- 13 A kéziratban: Oct. Hung. 994, 159v ill. 150v.; Verseghy másolatában a Magyar Museum kézirátványában: I. 346. Erről: BJÖM I. 378. Kiad. Császár–Madarász kiadásában, 121–123. *Verseghy Ferenc*: Válogatott versei. (Kiad.: Vargha Balázs.) Bp., 1956. 46–49.
- 14 *Gálos Rezső*: EPkK 1908. 479–480, ahol azonban a halál napja október 6, Bendánál (i. m. II. 676) október 10., Verseghynél kétszer is október 5. Hogy nem találkozhattak, a vers 21–24. sorában áll (i. kiad. 122.).
- 15 A szó a szövegben olvashatatlan.
- 16 Oct. Hung. 994, 158v–158r; (Kiad.: Gálos Rezső.) (Itk 1939, 160–161.)
- 17 Oct. Hung. 994, 154v; (Kiad.: Gálos Rezső.) (Itk 1939, 167).
- 18 Oct. Hung. 994, 146r–145v; (Kiad.: Gálos Rezső.) (Itk 1939, 165).
- 19 Oct. Hung. 1896, f. 77v, közvetlenül a Szentjóni Szabó halálára szerzett vers átdolgozott változata után. (Kiad.: Császár–Madarász.) 193, de a kéziratban A' Pedentizmus előtt. A „bárdus” szó még Az Emberi Nemzetnek korai fordulója (id. kiad.: 241–242.).
- 20 Mindkettő az Amerikából hazakerült kötetben, Oct. Hung. 1896. f. 79v (Kiad.: Császár–Madarász: 192–193) uo. 81r (Kiad.: Fried István 10.)
- 21 Oct. Hung. 994. f. 140v–r, Gálos kiadásában: Itk 1939. 160. A Szatíra a (Kiad.: Császár–Madarász: 79–87.
- 22 Oct. Hung. 1896, f. 48r, (Kiad.: Fried István: 11.)
- 23 Uo. 11.
- 24 *Gálos Rezső*: Itk 1939. 168, Oct. Hung. 994, 142v; BJÖM I. 69–72.
- 25 BJÖM I. 45; Oct. Hung. 1896. f. 87r, 91r; (Kiad.: Császár–Madarász: 202, 206.) *Császár Elemér*: Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung des 18. Jahrhunderts. Südost-Forschungen, 1941. 152. Horatiusnál az ódáiban, I, 9, 17–18.
- 26 Oct. Hung. 1896. f. 91r–v. (Ajánlás); uo. f. 87r–v (A Tél); uo. 91v–93r (A' Középszerűség); uo. 95v (Az Irigységhez); uo. 89r–v (Örzsikéhez). *Császár Elemér*: Horatius és Verseghy. Itk 1899.
- 27 Quart. Lat. 715. ff. 99–100, Juvenilia poemata címmel.
- 28 *Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi? Bp., 1978.